

KÖKTÜRK TÜRKÇESİNDEKİ BİR ÇİFT ÜNSÜZ İŞARETİ ‘ǰ’ ÜZERİNE

Önder ÇAĞIRAN*

Özet

Köktürk Türkçesinde bulunan ve çift ünsüz okutan bir işaret (‘ǰ’) incelenmiş ve bu işaret için başka bir okuma teklifi getirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Köktürk Türkçesi, Yenisey Kitabeleri, çift ünsüz okutan işaretler.

WORKS WITH THE DOUBLE CONSONANT MARKERS ‘ǰ’ IN KÖKTÜRK TURKISH

Abstract

This study examines a “double consonant” marker in Köktürk Turkish and proposes another way to read it.

Keywords: Köktürk Turkish, Yenisey Scripts, double consonant markers.

Vilhelm Thomsen, Köktürk alfabesindeki ‘ǰ’ işaretin hece sonlarına gelerek ‘-y’ ya da ‘-ay’ okuttuğunu belirtmekte ve ‘ayg, yaydım, çıgay, kıtay, koy’ örneklerini vermektedir. Ancak, ‘azkya’ biçiminde okuduğu kelimedeki ekin, gerçekte küçültme eki ‘+kInA’ olabileceğini düşünerek, kendisi “Yazım hatası olabilir” dese de bir anlamda söz konusu işaretin ‘n’ sesiyle alâkalı olabileceğine dair ipucu vermiştir¹. Thomsen, sonraki çalışmalarında bu işareti genizli y (j) ile karşılamıştır². Ayrıca, bu karakterin Yenisey yazıtlarından Hemçik-Çırgak’ta da geçtiğini belirterek ‘taylarım’ kelimesini örnek göstermiştir³.

Araştırmaya konu olan işaretin (ǰ) ligatür olarak kaynağı hakkında Osman Nedim TUNA, “Şekli 90 derece sola çevirdiğimizde iki koyun resmi gözükmemektedir.” diyerek, bir dersinde, bu işaretin Köktürk Türkçesindeki ‘kooyñ’ kelimesiyle alâkasını açıklamıştı. Ancak, III. Sovyet Türk Kollokyumunda sunduğu bildirisinde ise, bu ligatürün art damaklı n ‘ǰ’ işareti ile ön damaklı y ‘ǰ’ işaretinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmiştir⁴.

Thomsen’den sonra gelen araştırmacılar bu karakteri umumiyetle –ny- çift sesiyle ya da damaksı n (ñ) sesiyle karşılamışlardır. Osman Fikri SERTKAYA, bir yazısında, Yenisey

*Prof. Dr.; Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, ocagiran@kastamonu.edu.tr.

¹ THOMSEN, Vilhelm, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri Çözölmüş Orhon Yazıtları*, çev. Vedat KÖKEN, Ankara, 1993, s. 36.

² ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987, s. 208.

³ THOMSEN, *age.*, s. 36.

⁴ TUNA, Osman Nedim, “Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*, Ankara, 1994, s. 217.

yazıtlarında bu işaretin nasıl okunması gerektiği üzerinde durmuştur⁵. Bu konuda farklı düşünen araştırmacılardan biri olan Erk YURTSEVER, işareti *-yn-* biçiminde okumuş, ancak neden bu şekilde okuduğunu izah etmemiştir⁶.

Esasen, Köktürk Türkçesinde çift ünsüz okutan beş işaretten dördünde ilk ünsüzün ağız açıklığı derecesi diğerinden daha yüksektir⁷.

-lt- ‘M’ ünsüz çiftinden *l*’nin ağız açıklığı derecesi üç, *t*’nin ise sıfırdır ve *l* önce gelmiştir. (Sıfır, en düşük ağız açıklığı derecesidir).

-nç- ‘Z’ ünsüz çiftinden *n*’nin ağız açıklığı derecesi iki, *ç*’nin ise sıfırdır ve *n* önce gelmiştir.

-nt- ‘C’ ünsüz çiftinden *n*’nin ağız açıklığı derecesi iki, *t*’nin ise sıfırdır ve *n* önce gelmiştir.

-ng- ‘G’ ünsüz çiftinden *n*’nin ağız açıklığı derecesi iki, *g*’nin ise sıfırdır ve *n* önce gelmiştir.

Beşinci çift ünsüz işaretinin temsil ettiği kabul edilen *-ny-* ‘Y’ ünsüz çiftinden *n*’nin ağız açıklığı derecesi iki, *y*’nin ise üçtür. Burada diğer dört ünsüz çiftindeki sıralamadan farklı olarak ağız açıklığı derecesi daha düşük olan *n* sesi önce gelmekte, ağız açıklığı derecesi *n*’den daha yüksek olan *y* sesi sonra gelmektedir.

Köktürk Türkçesindeki çift ünsüz bildiren işaretlerin ve hece ya da kelime sonunda kullanılan çift ünsüzlerin bulunduğu örneklerin tamamı dikkate alındığında ağız açıklığı daha yüksek olan ünsüzler diğerlerinden daha önce gelmektedir⁸. Böylelikle *-ny-* çift ünsüz

⁵ SERTKAYA, Osman Fikri, “Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırılmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 69-71.

⁶ bk. <http://www.tonyukuk.net/turkyazisitonuyukuk.htm>.

⁷ Seslerin ağız açıklığı dereceleri hakkında bk. TUNA, Osman Nedim, *Fonetik-Morfoloji (ders notları)*, Malatya, 1986, s. 18-19.

⁸ Ahmet Bican ERCİLASUN, *Türk Dili Tarihi* isimli eserinde, GUZEV’in bu konudaki görüşlerine yer vermiştir: ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s. 174. Buna göre GUZEV, Köktürk Türkçesindeki hece ya da kelime sonu *-nt-*, *-lt-*, *-nç-*, *-rt-* çift ünsüzlerinin ilk seslerinin akıcı *l*, *n*, *r* ünsüzleri olduğuna dikkat çekmektedir: GUZEV, V. G., “Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 216. Yine ERCİLASUN, daha önce çoklukla *-ld-* ve *-nd-* okunan çift ünsüz ligatürlerinin MALOV’dan sonra *-lt-* ve *-nt-* şeklinde okunmasının yaygınlaştığını belirtmiştir: ERCİLASUN, Ahmet Bican, “l, n, r’den Sonra Niçin t?”, *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Ankara, 2007, s. 129. Esasen *l*, *n*, *r* seslerinden sonra *t* sesinin geldiği Osman Nedim TUNA tarafından imlâ kanunlarına bağlanmıştır: TUNA, Osman Nedim, “Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1957*, Ankara, 1988, s. 45.

sıralamasının –yn- istikametinde düzeltilmesi ve bu ünsüzleri temsil eden işaretin de ‘ʒ’ –yn- çift ünsüz işareti olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir.

Buna göre, Orhon yazıtlarındaki –yn- çift ünsüzüyle yazılı kelimeler şunlardır:

aynıg ‘𐰽𐰺’ (Köl Tigin, Güney: 3, 5, 5; Bilge Kagan, Kuzey: 4, 5; Bilge Toynukuk, Kuzey: 34).

Bu kelime, Uygur Türkçesinde tabiatıyla Maniheist metinler söz konusu olduğunda ‘anıg’⁹, Budist metinler söz konusu olduğunda ‘ayıg’¹⁰ biçimlerine çevrilmiştir. Karahanlı Türkçesinde kelime ‘ayıg’ şeklinde korunarak ‘fena, kötü’ anlamlarını sürdürmüştür¹¹.

aynıt- ‘𐰽𐰺𐰠’ (Bilge Kagan, Doğu: 41).

Bu fiil, Uygur Türkçesinde ve daha sonraki devirlerde ‘ayıt-’ suretinde tespit edilmektedir¹².

azkıyna ‘𐰽𐰺𐰠𐰺’ (Köl Tigin, Doğu: 34; Bilge Toynukuk, 1. Taş, Güney: 9).

Küçültme ekiyle kurulan bu kelimenin, Uygur Türkçesinin her iki tarafında da ‘azgına’ ve ‘azkıya’ olarak karşılıkları bulunmaktadır¹³. Şinasi TEKİN, Maytrısimit’te ‘-klyA’ ekinin geçtiği bütün kelimeleri listelemiştir¹⁴. Karahanlı Türkçesinde ise bu kelime ‘azkına’ biçiminde görülmektedir¹⁵.

çıgayn ‘𐰽𐰺𐰠𐰺’ (Köl Tigin, Güney: 10; Doğu: 16, 29; Bilge Kagan, Doğu: 14, 23; Kuzey: 7, 7).

Bu kelimenin Uygur Türkçesinde ‘çıgay’ şekli tespit edilmiştir¹⁶. Kelimenin her iki şeklini de kaydeden Kaşgarlı Mahmut, ‘çıgay’ sözünün Argularda ‘çıgan’ olarak söylendiğini belirtir¹⁷.

Kıtayn ‘𐰽𐰺𐰠𐰺’ (Bilge Toynukuk, 1. Taş, Batı: 7); **Kutayn** ‘𐰽𐰺𐰠𐰺’ (Köl Tigin, Doğu: 4, 14, 28; Kuzey: 11; Kuzeydoğu: 1; Bilge Kagan, Güney: 2; Doğu: 5, 23; Bilge Toynukuk, 1. Taş, Güney: 10, 11, 12, 14; 2. Taş, Güney: 49).

⁹ CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 16.

¹⁰ CAFEROĞLU, *age.*, s. 27.

¹¹ ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul, 1979, s. 46.

¹² bk. CAFEROĞLU, *age.*, s. 28; Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, çev. Besim ATALAY, Ankara, 1985, s. 215.

¹³ CAFEROĞLU, *age.*, s. 28, 29.

¹⁴ TEKİN, Şinasi, *Uygurca Metinler II. Maytrısimit*, Ankara, 1976, s. 539.

¹⁵ ARAT, *age.*, s. 49.

¹⁶ CAFEROĞLU, *age.*, s. 61.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmut, *age.*, s. 31.

Kelimenin Uygur Türkçesinde ‘*Kitay*’ şekli bulunmaktadır¹⁸.

kooyñ ‘𐰽𐰺𐰸’ (Köl Tigin, Doğu, 12; Bilge Kagan, Doğu: 11).

Kanaatimizce bu kelimenin ‘*koyun*’ değil de, ‘*kooyñ*’ biçiminde okunmasının sebebi, ilk hecesinin uzun ünlülü olmasıyla da yakından alakalıdır¹⁹. Daha sonraki devirlerde uzunluğun kaybolması üzerine kelime, ikinci bir hecenin ortaya çıkmasıyla dengelenmiş ve ‘*koyun*’ olmuştur²⁰. Kelime, bir Köktürk harfli Uygur vesikası olan Şine Us yazıtında birkaç kez geçmekte ve ‘*koy*’ okunmaktadır²¹. Maniheist Uygurlarda ‘*kon*’²², Budist Uygurlarda ‘*koy*’²³ biçimine çevrilen bu kelime, *Türkische-Turfan Texte*’de yine koyun anlamında olmak üzere ‘*koy*’ şeklinin yanı sıra ‘*koyn*, *koyın*, *koyun*’ biçimleriyle de görülmektedir²⁴. Ayrıca on iki hayvanlı takvimde ‘*koyn*’ şeklinde geçmektedir²⁵. Kitabında ‘*koy*’ ve ‘*kon*’ kelimelerinin her ikisine de yer veren Kaşgarlı Mahmut, ‘*kon*’ söyleyişinin Argulara mahsus olduğunu ifade etmiştir²⁶.

Toynukuk ‘𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸’ (Bilge Toynukuk, 1. Taş, Batı: 1, 5, 6; Güney: 15, 17; Kuzey: 31, 34; 2. Taş, Batı: 37; Güney: 47; Doğu: 58; Kuzey: 59); *Tonyukuk* ‘𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸’ (Bilge Kagan, Güney: 14).

Bu kelime bir kez Bilge Kagan yazıtında *Tonyukuk* biçiminde, Bilge Toynukuk yazıtının tamamında ise 11 kez *Toynukuk* şeklinde geçmektedir. Burada bir ünsüz göçüşmesi olduğu düşünülebilir. Esasen Türkçemizde *-ny-* > *-yn-* ünsüz göçüşmesi vardır ve Anadolu ağzlarında *dünya* > *düyna*, *yalnayak* > *yalyanak* biçiminde örnekleri bulunmaktadır²⁷. Buna göre *Tonyukuk* > *Toynukuk* ünsüz göçüşmesinde ilk ve daha eski şekil *Tonyukuk*, göçüşmeli ve daha yeni şekil *Toynukuk*’tur. O hâlde, *Tonyukuk* kelimesinin geçtiği Bilge Kagan yazıtı, *Toynukuk* kelimesinin geçtiği Bilge Toynukuk yazıtından daha eskidir. Bilge Kagan yazıtının tarihi 734 olduğuna göre, Bilge Toynukuk yazıtının tarihi en erken 735, en geç ise Köktürklerin yıkılış tarihi olan 745 yılı olmalıdır. Sohbetlerinde, Bilge Toynukuk yazıtının dil yönünden incelendiğinde, dikiliş tarihinin Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarından daha sonra olması

¹⁸ CAFEROĞLU, Ahmet, *age.*, s. 177.

¹⁹ Eski Türkçedeki uzun ünlüler hakkında geniş bilgi için bk. TUNA, Osman Nedim, “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, Ankara, 1988, s. 213-282.

²⁰ Hece dengelenmesi hakkında bk. TUNA, Osman Nedim, *Fonetik-Morfoloji (ders notları)*, Malatya, 1986, s. 49-50.

²¹ Kelime, sözü edilen yazıtın Kuzey 6, Batı 2 ve Kenar satırlarında bulunmaktadır: ORKUN, Hüseyin Namık, *age.*, s. 164-183.

²² GABAIN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, Ankara, 1988, s. 39.

²³ ORKUN, Hüseyin Namık, *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul, 1940, s. 18.

²⁴ CAFEROĞLU, Ahmet, *age.*, s. 183-184; TEKİN, Şinasi, *age.*, s. 140.

²⁵ GABAIN, A. Von, *age.*, s. 77.

²⁶ Kaşgarlı Mahmut, *age.*, s. 31.

²⁷ ÇAĞIRAN, Önder, “Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, İncelemeler*, Birinci Cilt, Kayseri, 1999, s. 44.

gerektiğini sık sık dile getiren Osman Nedim TUNA yine bir sohbeti sırasında, “*tonyukuk* kelimesindeki *tonyuk* kısmının, *toynuk* biçiminde ünsüz göçüşmesine uğrayarak günümüzde *toynak* olduğunu, böylelikle *tonyukuk* kelimesinin *toynakçı* yani nalbant anlamına gelebileceğini ve neticede Vezir Bilge Tonyukuk’un asıl mesleğinin nalbantlık olabileceğini” söylemişti. Nitekim, bir Yenisey yazıtı olan Hemçik-Çırgak’ta nalbant anlamında ‘*er toyukçin*’ sözü bulunmaktadır²⁸. Bu sözün son sesi vasıta eki kabul edilirse ve kelime damak uyumuna uygun telaffuz edilirse, Köktürk Türkçesinin Yenisey ağzında nalbantın karşılığının *toyukçı* olduğu söylenebilir.

yayn- ‘ǰD’ (Köl Tigin, Doğu: 23, 34; Bilge Kagan, Doğu: 19, 33; Bilge Toynukuk, 1. Taş, Güney: 16, 16).

Aksansızlıktan orta hece ünlüsünün düşmesi, Köktürk Türkçesinde görülebilen bir ses hadisesidir²⁹. Buna göre ‘*yay-*’ fiilinin dönüşlü biçimi olan ‘*yayın-*’ fiilinin burada ‘*yayn-*’ olması son derece normaldir. Yazıtlarda geçtiği yerler yukarıdaki paragrafta gösterilen bu fiil, hiçbir yerde tek başına kullanılmamış, daha çok görüldüğü zarf-fiilli ‘*yayna*’ biçiminde olduğu gibi, orta hece ünlüsünün düşmesine sebep olabilecek bir ek almıştır. Karahanlı Türkçesinde ‘*yayın-*’ şeklinde kaydedilen bu fiil için Kaşgarlı Mahmut, “*Ol suwda tonın yayındı = O, elbisesini kendi suya yaydı*” cümlesini örnek vermiştir³⁰. CLAUSON, bu örneğe dayanarak, ‘*yayın-*’ fiilinin, ‘*yay-*’ kökünün reflexive (dönüşlü) biçimi olduğunu belirtmiştir³¹.

Hemçik-Çırgak yazıtında, ‘*taylarım*’ ve ‘*er sayım*’ biçimindeki iki kelimedede geçen bu işaret ‘ǰ’, y sesiyle karşılanmaktadır³². Bu kitabede bulunan ve içindeki y sesi doğrudan art damaklı y ‘D’ işaretiyle yazılan ‘*er toyukçin*’³³ sözü bunun delilidir. O hâlde, Yenisey Türkçesinde *-yn-* ‘ǰ’ çift sesinin, Budist Uygurların metinlerinde olduğu gibi y sesine çevrildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle, Osman Fikri SERTKAYA’nın Begire yazıtında “ölmek” anlamında tespit ettiği fiil de ‘*ay-*’ şeklinde okunmalıdır³⁴.

²⁸ bk. ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987, s. 489-490.

²⁹ Mesela, Osman Nedim TUNA, *beñigü > beñgü* gibi örnekler vermektedir: TUNA, Osman Nedim, “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, Ankara, 1988, s. 275. Talât TEKİN’in kitabında da *yaguru > yagru* gibi örnekler bulunmaktadır: TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988, s. 64. Daha geniş bilgi için bakınız: TSENG, Lan-Ya, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Ankara, 2002, s. 14-16.

³⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, Çeviren: Besim ATALAY, Ankara, 1986, s. 86.

³¹ CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 982b.

³² bk. ORKUN, *age.* s. 489-495. Ancak, ŞÇERBAK bu işareti genizli y (j) ile göstermektedir: ŞÇERBAK, A. M., “Yeniseyskie Runičeskie Nadpisi. K İstorii Otkritiya i İzuçeniya”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova, 1970, s. 123.

³³ bk. ORKUN, *age.* s. 489-490.

³⁴ SERTKAYA, *age.* s. 70-71.

SERTKAYA, burada ele aldığımız Orhon sahasında sekiz, Yenisey sahasında üç olmak üzere 11 kelimenin dışında kalan 17 kelime daha listelemiştir³⁵. Uygur sahasına ait olan bu kelimelerde artık eski -yn- çift ünsüzünün korunmadığını, y veya n tarafında kalınarak ayrıldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Mesela, bunlardan birisi de ‘kayu’ ‘>ᠶᠢᠨ’ (Üçüncü Uygur Yazıtı, C, 3)³⁶ kelimesidir. Kaşgarlı Mahmut, eserinde, nöbetleşe ünsüz³⁷ kullanılan bu kelimenin her iki şekline de yer vermiş ve ‘kanu’ biçiminin Argular’a ait olduğunu belirtmiştir³⁸.

Sonuç:

Bütün bu açıklamalar ve örnekler, söz konusu işaretin ‘᠑’ Köktürk Türkçesinin Orhon tabakasında -yn-; Yenisey tabakasında ise y okunması gerektiğini göstermektedir.

Kaynaklar:

- ALYILMAZ, C. (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ÇAĞIRAN, Ö. (1999). Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, İncelemeler*, Birinci Cilt, Kayseri.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara.
- ERCİLASUN, A. B. (2007). l, n, r’den Sonra Niçin t?. *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Ankara.
- ERGİN, M. (2003). *Orhun Abideleri*. İstanbul.
- GABAIN, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet AKALIN. Ankara.
- GUZEV, V. G. (2001). Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, Ankara.
- <http://www.tonyukuk.net/turkyazisitonyukuk.htm>.
- Kaşgarlı Mahmut. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Çev. Besim ATALAY, Ankara.

³⁵ SERTKAYA, *age.* s. 69-70.

³⁶ ORKUN, Hüseyin Namık, *age.* s.38.

³⁷ Nöbetleşe ünsüzler hakkında bk. TUNA, Osman Nedim, *Fonetik-Morfoloji (ders notları)*, Malatya, 1986, s. 31.

³⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Çeviren: Besim ATALAY, Ankara, 1985, s. 31.

- Kaşgarlı Mahmut. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Çev. Besim ATALAY, Ankara.
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- ORKUN, H. N. (1940). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*. İstanbul.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*, Ankara.
- ŞÇERBAK, A. M. (1970). Yeniseyskie Runiçeskie Nadpisi. K İstorii Otkritiya i İzuçeniya. *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova.
- TEKİN, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit*. Ankara.
- TEKİN, Talât. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara.
- THOMSEN, V. (1993). *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri Çözölmüş Orhon Yazıtları*. Çev. Vedat KÖKEN, Ankara.
- TSENG, L. Y. (2002). *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*. Ankara.
- TUNA, O. N. (1988). Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1957*, Ankara.
- TUNA, O. N. (1994). Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*, Ankara.
- TUNA, O. N. (1986). *Fonetik-Morfoloji (ders notları)*. Malatya.
- TUNA, O. N. (1988). Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, Ankara.